

הרב ד"ר יהודה שורץ

מאשרי האיש"ל"כל הנשמה" - המתפלל האוניברסאלי בתהילים¹

במאמר זה נעסוק בזיקת פרק ק"נ לפרק א' בתהילים, ובזיקה ההדדית בין הביטויים "איש" ו"נשמה" המופיעים בשני הפרקים. מתוך ברור הזיקה הזאת, יובהר מעמדו של חסיד אומות העולם, המתפלל האוניברסאלי בתהילים. זאת בעיקר על סמך הפסוק החותם את תהילים "כל הנשמה תהלל יה".

נעוץ סופן בתחילתן

ההשוואה בין תחילת חיבור לסופן, או בין סוף חיבור אחד לתחילת חיבור אחר, היא השוואה נפוצה. השרשור של שמות, מושגים ורעיונות אופייני גם הוא לפרשנות חז"ל. לדוגמה בילקוט שמעוני לתהילים פרק א':

עמד יעקב לברך את השבטים ופתח במה שחתם יצחק ייקרא יעקב אל בניו וחתם ב'זאת אשר דיבר להם אביהם'.

עמד משה לברך את ישראל ופתח במה שחתם יעקב וזאת הברכה אשר ברך משה איש האלוקים את בני ישראל וחתם ב'אשריך ישראל מי כמוך' כיוון שעמד דוד פתח במה שחתם משה 'אשרי האיש אשר לא הלך'².

המדרש קושר את סוף ספר התורה לתחילת ספר תהילים באמצעות השרשור של "אשריך ישראל" עם "אשרי האיש". עמוס חכם עומד על הקשר שבין סוף תהילים לפתיחתו. הוא כותב במבוא לפירושו:

חתימתו של ספר תהילים מעין פתיחתו: מזמור ב' מדבר בהבטחה לניצחון מלך ישראל על הגויים, ובעניין זה מדבר גם מזמור קמ"ט. ומזמור ב' מצטרף לחטיבה אחת עם פרק א'. ועוד: מזמור א' הוא מוסר לאדם הבא להתפלל שיהא עוסק בתורה והולך בדרך הצדק, והיא ממידת ה'חסידיים', ומזמור קמ"ט פותח 'תהלתו בקהל חסידיים'. ולאחר מזמור קמ"ט בא מזמור ק"נ שהוא מעין ברכת החתימה לכל מזמורי תהילים³. וכן כותב עמוס חכם בפירושו על סוף פרק ק"נ: "...וכך נמצא סופו של תהילים נעוץ בראשו"⁴.

1 מאמר זה מבוסס על הרצאה שנמסרה בימי העיון בתנ"ך שהתקיימו במכללת הרצוג באלון שבות בקיץ תש"ע.

2 ילקוט שמעוני לתהילים פיסקה תרי"ב.

3 חכם עמוס, פירוש לתהילים בסדרת דעת מקרא, מבוא, עמ' מ'.

4 שם עמ' תרי"י.

ניתן לראות את רצף פרקי תהילים לא רק במבט ליניארי, דהיינו פרק אחוז בפרק הקודם לו, אלא גם במבט מעגלי, דהיינו סוף פרק ק"נ נעוץ בתחילת פרק א', כמו שסוף פרק א' קשור לתחילת פרק ב'. מבט מעגלי כזה מצדיק את מגמת חיבורנו לעסוק בזיקת "כל הנשמה" ל"אשרי האיש".

הרעיון שמסיימים חיבור ומיד מתחילים מחדש, הוא רעיון רווח. כמו בשמחת תורה מיד עם סיום הקריאה של ספר דברים, מתחילים בקריאת ספר בראשית מההתחלה. בכל סיום מסכת בתלמוד מיד מתחילים את זו שבאה אחריה. הביטוי "איש" מופיע פעמים רבות בתהילים ופעמים רבות במקרא. הביטוי "נשמה" מופיע רק פעם אחת בתהילים ופעמים ספורות במקרא כולו. מוקד הדיון שלנו הוא הקשר שבין "איש" בתחילת תהילים לבין "הנשמה" שבסוף תהילים.

מזמורי תהילים הם מצד אחד תפילת האדם אל ה', ומצד שני הם דבר ה' אל האדם. שאלתנו היא מי הוא המתפלל אל ה', ומה היא הכתובת אליה מכוונים דברי ה' והדרכתו. אבל טרם בירור שאלה זאת, ולפני העיסוק במתפלל האוניברסאלי, נעסוק בכל אחד משני הפרקים בנפרד. נתייחס להשוואה טכנית ביניהם ואחר כך פרשנותם של היגדים אחדים בכל פרק.

בכל אחד משני הפרקים שישה פסוקים, ושניהם ערוכים על דרך הפיוט והשירה באופן מרשים ומדוד. בפרק א' חלוקת הפסוקים היא במבנה של: שנים – שנים – שנים, ואילו בפרק ק"נ המבנה הוא: אחד – אחד – שלשה – אחד. כתיבת ספר תהילים כשירה לא רווחת בדפוסים הרגילים. בתנ"ך ברויאר הדפיסו את תהילים במבנה פיוטי⁵. נביא כאן את הפרקים בצורה המבליטה את האופי השירי ונעיין בכל פרק תוך שימת לב לנושא של כל פסוק.

5 הערת המערכת: בכתיבת ספר התהילים על קלף כל שורה צריכה להכתב כך שיהיה מרווח של שתי אותיות לפחות (הנקרא בשם 'כתיבת ריצוף'). המרווח הוא לפי טעמי המקרא של התהילים. בפרק א' שישה פסוקים, והם נכתבים בשמונה שיטין (שורות). ראה מסכת סופרים פרק י"ג, א, ובפירושו "נחלת יעקב" על מסכת סופרים שם. ראה עוד בספר "תהילים הכותל המערבי" בהוצאת הרב דוד יצחקי, בני ברק תשנ"ג.

מבנהו ועניינו של פרק א'

רשע ⁶	1. אשרי האיש אשר	לא הלך בעצת רשעים
	ובדרך חטאים	לא עמד
	ובמושב ליצים	לא ישב.
צדיק	2. כי אם בתורת ה' חפצו	ובתורתו יהגה יומם ולילה
צדיק	3. והיה כעץ שתול על פלגי מים	
		אשר פריו יתן בעיתו ועלהו לא יכול
		וכל אשר יעשה יצליח
רשעים	4. לא כן הרשעים	כי אם כמוץ אשר תדפנו רוח
רשעים וצדיקים	5. על כן לא יקומו	רשעים במשפט
		וחטאים בעדת צדיקים
צדיקים ורשעים	6. כי יודע ה'	דרך צדיקים
		ודרך רשעים תאבד

הפרק מבקש לברר מי הוא איש המעלה, מה מצפים מ"איש" במובן של "בן אדם". במזמור זה נאמרים דברי מוסר וחכמה על ההבדל שבין הצדיקים ומעשיהם לבין הרשעים ומעשיהם. במזמור זה אין תפילה, שבח או בקשה, אלא דבר חכמה. עמוס חכם בפירושו מבהיר כי המזמור עומד בראש תהילים, כי במזמורים רבים מבקש המשורר להציל אותו מהרשעים ועל כן הוא פותח בהגדרת מושגים: מי הוא הצדיק מי הוא הרשע.

סיבה נוספת להצבת פרק זה בראש הספר היא שלפני התפילות יש אזהרה להתרחק מהרשעים ולהגות בתורת ה' כדי שהתפילה תהיה רצויה, כמו שנאמר בפסוקי משלי:

ט"ו, כט: "רחוק ה' מרשעים ותפילת צדיקים ישמע"

כ"ח, ט: "מסיר אוזנו משמוע תורה גם תפילתו תועבה"

צדיקים המתרחקים מרשעים עשויים למצוא מסילות אל ה'. צדיקים המבססים את חייהם על התורה תפילתם תהיה ראויה. הנושאים של הפסוקים חרוזים בהקבלה שבין הצדיק לרשע ובמעברים הכיאסטיים רשע – צדיק – צדיק – רשע. מעברים אלו מחדדים את מעמד הצדיק שדמותו מתפרשת בהרחבה לעומת הרשע שגורלו מתואר בלשון קצרה וחדה.

6 אמנם נושא הפסוק הוא הצדיק, או האיש שלא הלך בעצת רשעים, אולם התיאורים הם דווקא של הרשע. לכן רשמנו כתוכן עיקרי של הפסוק את הרשע.

הפרק החותם את ספר התהילים - פרק ק”נ

גם פרק זה מודפס להלן בצורה פיוטית, צורה המסייעת לזהות את התקבולות ואת סדר הטיעונים. בצד ימין לפסוקים אנו מבקשים לציין מה היא השאלה שעליה עונה כל פסוק.

הללויה		
הללויה ברקיע עוזו	1. הללו אל בקדשו	היכן?
הללויה כרב גדלו	2. הללוהו בגבורותיו	על מה?
הללויה בנבל וכינור	3. הללוהו בתקע שופר	איך?
הללויה במנים ועוגב	4. הללוהו בתף ומחול	איך?
הללויה בצלצלי תרועה	5. הללוהו בצלצלי שמע	איך?
	6. כל הנשמה תהלל יה	מי?

הללויה.

מתברר כי מחצית מפסוקי הפרק (שלושה פסוקים) עונים על השאלה: איך? אחרי שמבררים בפסוק א' היכן יש להלל, דהיינו "בקדשו" = במקדשו (בארץ) מצד אחד, ו"ברקיע עוזו" (בשמים) מצד שני. ולאחר שעונים בפסוק ב' על השאלה על מה יש להלל, דהיינו על גבורותיו ועל רוב גודלו (על מעשיו ופועלו ועל מהותו הבלתי נתפסת). אחרי שני פסוקים ראשונים אלו באים שלשה פסוקים שעונים על שאלת האיך, ולבסוף ניתן מענה לשאלה מי יהלל את ה'. התשובה לשאלה איך להלל את ה' בשלושת הפסוקים (ג'-ד'-ה') היא תשובה מפתיעה. יש להלל את ה' באמצעות כלי נגינה, באמצעות תזמורת גדולה ומרשימה.

כנראה את מהותו ואת עוצמתו של ה' אי אפשר לתאר במילים, ולכן מציע המשורר לבטא זאת בנגינה. נגינה זו יש בה ביטוי לכל אשר אי אפשר לבטא במילים.

בשלושת הפסוקים מוזכרים תשעה כלים המייצגים את כל משפחות הכלים שיש בכל תזמורת. כלי מיתר, כלי נשיפה, כלי הקשה. ("מחול" הוא גם כלי נגינה – עיין בדעת מקרא).

כידוע איכותה של תזמורת נמדדת בשילוב המוצלח שבין נגינת כל הכלים - בהרמוניה. בתזמורת המהללת את ה' יש כלים שונים, יש קולות מגוונים, וכולם יחד מתלכדים לצליל שמימי, למוסיקה נפלאה אשר מבטאת את מה שאי אפשר לבטא בדיבור.

אולם בחתימת הפרק מתברר כי התזמורת הכלית לא מספיקה. בפסוק האחרון מצטרפת מקהלה ווקלית, מקהלת "כל הנשמה". נגינת הכלים עם שירת הנשמה מתלכדת להרמוניה אלוקית, אשר יש בה הלל ושבח מושלמים לבורא עולם:

"כל הנשמה תהלל יה".

ישראל נוהגים לכפול פסוק אחרון זה לסימן שהפרק הוא סיום ספר תהילים, והוא נכפל גם בסוף פסוקי דזימרה. (טור או"ח סימן נ"א וב"בית יוסף" שם). התרגשות גדולה אוחזת במי שמגיע לפסוק האחרון של תהילים. "כשהחסיד קורא בסיימו את ספר תהילים 'כל הנשמה תהלל יה' יש במשמע הדברים שתשוקתו להלל את ה' ממלאת את כל רוחו ונשמטו.... והוא חוזר ופותר את ספר תהילים וקורא בו: 'אשרי האיש' וגו'. וכך נמצא סופו של ספר תהילים נעוץ בראשו".⁷

סוד דברינו הוא כאמור הפירוש ל"כל הנשמה".

האם מדובר על כל הנשמה דהיינו על כל חלקיה

או מדובר על כל הנשמות

או מדובר על נשמה קולקטיבית

או מדובר על כל נשימה ונשימה שבעל חיים נושם

או שמדובר על כל בעלי החיים.

הבה נעיין בפרשנים אחדים:

ילקוט שמעוני לפרק ק"נ פסוק ו'.

"ר' לוי בשם ר' חנינא: על כל נשימה ונשימה שהוא נושם צריך לקלס לקדוש ברוך

הוא"⁸.

מצודת דוד:

"כל מי שיש בו נשמה ונפש משכלת תהלל י-ה"

פירוש המאירי לתהילים:

"שיהיו כל הלולים מצד הנשמה לזכותה לחיי העולם הבא שהוא תכלית

הכוונה בכל ואליו אנחנו נושאים את נפשנו"

עמוס חכם - דעת מקרא:

"כל אשר נשמה באפו חייב להלל יה. 'הנשמה' שם קיבוצי ופירושו 'בעלי

הנשמה'. כלומר כל בעלי החיים".

רש"ר הירש בפירושו לתהילים:

"כל נשמת חיים, כל נשימה ונשימה, בין אם זו רצינות החיים הקוראת

לתשובה, בין אם רוח מלאת הגיונות, בין שמחת רבים הקוראת לתרועה, בין

חדוות היחיד, ובין מאורעות הגורמים הפתעה או חלחלה: כל נשימה תקשיב,

תכיר ותחוש בכל את ה' וכל הנשמה תהלל יה"

7 שם.

8 ילקוט שמעוני לתהילים פסקה תתפ"ט

תרגום בתנ"ך קורן

Let everything that has breath praise the lord

תרגום ארטסקרול

Let all souls praise god

משני התרגומים הללו עולים רעיונות שונים. בתרגום שבתנ"ך קורן "כל הנשמה" משמעו כל מי שהוא נושם. בתרגום ארטסקרול "כל הנשמה" משמעו כל הנשמות. (ללמדנו עד כמה תרגום הוא גם פירוש).

ריבוי הפירושים מוכיח עד כמה מיוחד ומורכב הוא הביטוי "כל הנשמה". דומה כי בביטוי "כל הנשמה" מבקש המשורר לכלול את כל ההוויה, לא רק כל איש מישראל, ולא רק כל בני האדם, ואפילו לא רק כל בעלי החיים, אלא גם כל הצמחים.

מעניין מה שכתב ר' נחמן מברסלב:

"דע שכל עשב ועשב יש לו שירה שאומר..."⁹

ובאינטרפרטציה של נעמי שמר:

"דע לך שכל רועה ורועה יש לו ניגון מיוחד משלו

דע לך שכל עשב ועשב יש לו שירה מיוחדת משלו

ומשירת העשבים נעשה ניגון של רועה

כמה יפה, כמה יפה ונאה כששומעים את השירה שלהם

טוב מאד להתהלך ביניהם ובשמחה לעבוד את ה'..."¹⁰

גם "איש", בפרק א' וגם "נשמה" בפרק ק"נ מנוסחים ביחיד אבל כוונתם לשם קולקטיבי. איש = אנשים. נשמה = כל הנשמות. האיש עובר את כל ספר תהילים עד שמגיע אל הנשמה. גם איש וגם נשמה הם שמות אוניברסאליים. אמנם בפרק א' יש רמזים לדבקות בתורת ה', אבל הפתיח "אשרי האיש" הוא אוניברסאלי שהרי אפשר היה להגיד: אשרי ישראל (כמו בדברי משה – אשריך ישראל), או אשרי בן יעקב, או אשרי החסיד, אשרי עבד ה', אשרי דוד וזרעו, אשרי תמימי דרך (כל הביטויים האלו מצויים בתהילים).

המשורר בכל זאת בוחר לפתוח ב"אשרי האיש". הרעיון שדוד מנסה לחלץ את התפילה מהמעגל העברי אל המעגל האנושי, בא לידי ביטוי מפורש במעבר מישראל לאיש. "איש" של "לזאת יקרא אשה כי מאיש לוקחה זאת" (בראשית ב', כ"ג). בפסוק זה מוזכר לראשונה במקרא הכינוי איש. מעניין שהוא מופיע אחרי האשה ובנוגע לבריאתה. איש זה הוא האיש האוניברסאלי, האדם הראשון אבי האנושות כולה.

9 ליקוטי מאמרים תניינא, סג'.

10 שמר נעמי, שירת העשבים.

גם הביטוי "נשמה" הוא ביטוי אוניברסאלי, בבחינת "נשמת כל חי תברך את שמך אלוקינו". ביטוי זה מופיע גם הוא בקשר לבריאת האדם "וייצר ה' אלוקים את האדם עפר מן האדמה ויפח באפיו נשמת חיים" (בראשית ב', ז') – גם אם לא נרחיק לכת לנשמת כל חי, הרי בפסוק זה בבראשית בודאי מדובר על נשמת חיים אנושית אוניברסאלית.

רש"ר הירש רואה בכל ספר תהילים מגמה אוניברסאלית, כדבריו:
אולם אין דוד מגביל את מזמוריו לחינוכם ולהתעלותם הרוחנית והמוסרית של דורות בני עמו בלבד. בביטחון מלא הוא מצפה לכך, שמזמוריו ישפיעו על רוחן ונפשן של כל האומות. על עצמו ועל מזמוריו הוא מביט כעל משרתים ומתווכים של אותו העתיד המובטח, עתיד אשר בו ייכלו השקר והעוול מקרב בני האדם ואשר על ידי חידוש האמונה באל היחיד, ישובו שלטון האמת, המשפט והאהבה, ותבוא הישועה לארץ. ... מעבר לחוג היהודי והלאה הלא גם היום מזמורי התהילים משמשים לנפשות הדורשות את ה' דרך לעלות בהם אליו ולהתעלות, ומביאים להם אור ונחמה, כוח ומסירות נפש במעגלות חייהם עלי אדמות¹¹.

אי אפשר שלא להתרגש בקריאת דברי ההגות הללו של הרש"ר הירש. מדובר על הגות אוניברסאלית אשר מבקשת להציע את ספר תהילים כנחלת האנושות כולה. מזמורי התהילים מכוונים אל כל אדם שנברא בצלם אלקים, והם באים לשפר את היחיד ואת החברה ולחזק את זיקתם לריבונו של עולם.

דומה שדבריו של רש"ר הירש מעוגנים בשני הכתובים שהם מושא דברינו. מצאנו שלא בכדי השתמש משורר התהילים בביטויים "איש" ו"נשמה". הוא רצה לפרוץ במזמוריו אל חסידי אומות העולם, חסידי האנושות כולה, ובכללם גם החסידים התמימים והישרים שבקרב עם ישראל.

11 הירש שמשון רפאל, פירוש לתהילים, פתיחה, עמ' 11.